

13. ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 8. – Спр. 149.
14. ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 8. – Спр. 150.
15. ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 9. – Спр. 16.
16. ЦДАВО України. – Ф. 5. – Оп. 2. – Спр. 1075.
17. ЦДАВО України. – Ф. 5. – Оп. 2. – Спр. 2272.
18. ЦДАВО України. – Ф. 5. – Оп. 3. – Спр. 288.
19. ЦДАВО України. – Ф. 5. – Оп. 3. – Спр. 1064.
20. ЦДАВО України. – Ф. 8. – Оп. 1. – Спр. 817.

SUMMARY

Anna Makarska

CHANGES IN NUMBER OF ORTHODOX MONASTERIES IN THE USSR THROUGH THE 20–30-th OF XX CENTURY

In the article changes of destruction of monasteries in the USSR, the further destiny of buildings, the grounds of monasteries is considered. It is tracked antireligious activity of the governments in relation to orthodox monasteries in the USSR.

Keywords: religion, the orthodox monasteries, soviet government, destruction, changes, number of monasteries.

Олександр Марущак,

науковий співробітник

Державного історико-культурного заповідника “Межибіж”

ЦЕРКОВНОПАРАФІЯЛЬНІ ШКОЛИ НА ПОДІЛЛІ В ІІ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ

Розглядається поширення церковнопарафіяльної освіти на Поділлі в ІІ половині ХІХ – на початку ХХ ст., завдання, які російський уряд ставив перед Церквою в галузі освіти, та умови, за яких православне духовенство краю чинило спротив політиці русифікації та пробуджувало національну самосвідомість народу.

Ключові слова: православне духовенство, церковнопарафіяльна школа, школа грамоти, Поділля, русифікація, національна самосвідомість.

У відомій праці Є. Сіциньського “Приходы и церкви Подольской епархии”, яка справедливо вважається настільною книгою дослідників історії Подільського краю, маємо змогу простежити процес формування і розвитку освітньої мережі на Поділлі у пореформену добу ХІХ ст. [15]. Наведені у зазначеній роботі відомості про навчальні заклади (по кожному населеному пункту Подільської єпархії) переконуються, що більшість шкіл належала саме до духовного відомства. Йдеться про церковно-парафіяльні школи та школи грамоти, які поширюються на Поділлі у 60–90 рр. ХІХ ст. Автор пропонованої статті ставить перед собою завдання розглянути обставини, що зумовили поширення церковнопарафіяльної освіти на Поділлі у пореформену епоху, її зміст і місце в соціально-економічному і духовному просторі подільського села, підкреслити подвижницьку роль кращих представників православного духовенства на ниві освіти в складних умовах національного гноблення.

Комуністичний тоталітаризм ХХ ст., проголосивши руйнацію старого ладу, намагався знищити під руїнами храмів і багату духовну спадщину, історію жертвовного служіння духовенства Богові та Україні. Сьогодні на часі повернення несправедливо забутих, замовчуваних або перекручених сторінок історії репресованої Церкви.

Темі історії православного духовенства на Поділлі у ХІХ – на початку ХХ ст. та його діяльності у царині національного пробудження українського народу присвятили увагу вітчизняні, зокрема, подільські науковці-краєзнавці П. Слободянюк [21; 22], Б. Опря [8], А. Трембіцький [24; 25], В. Прокопчук [16], А. Лисий [5], В. Ровінський та О. Миханчук [17] та ін. Місце і роль церковнопарафіяльної освіти в загальному освітньому процесі в Україні ХІХ – початку ХХ ст. розкривають дослідники історії релігії й освіти – І. Власовський [3], Л. Медвідь [6], С. Сірополко [19], М. Поліщук [14]. Розвиток освіти, як початкової, так і середньої, у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. на Правобережній Київщині дослідив В. Перерва [12], на Поділлі – І. Сесак [18].

Ініціатором поширення церковної початкової освіти в другій половині ХІХ ст. став російський абсолютизм. Намагаючись утвердитися на новоприєднаних землях Поділля і Волині, Росія вирішувала завдання ліквідації польського впливу у регіоні. Головними захисниками польських інтересів були Католицька Церква, а також представники польської еліти, серед яких найкolorитнішою фігурою виявився Адам Єжи Чарторийський. Чарторийський – куратор Віленського округу, тобто всіх приєднаних литовсько-українських губерній, та граф Т. Чацький завзято працювали над організацією шкільництва в “польських губерніях”. У 1817 р., після тривалого перебування за кордоном, Чарторийський виїхав до Вільно, де оголосив про створення дирекції шкіл. У квітні 1818 р. після сейму він виїхав на Україну – колиську свого роду, щоб особисто познайомитися із станом шкільництва, відвідав кілька повітових і навіть парафіяльних шкіл, побував у Луцьку, Ворончині, Любарі, Волосівці, Житомирі та Вінниці, залишивши в журналах трьох губерній зауваження про спосіб викладання, предмети, які слід розвинути тощо. Відвідав у власному Меджибізькому замку і повітову школу, яку заснував напередодні [1, с. 249].

У намаганні зліквідувати все, що дихало польською історією, царизм одночасно за допомогою Церкви мав викорінювати і найменше нагадування про українську історію. Ще за Катерини ІІ (1767) від київських митрополитів відібрали їхній додатковий титул “і Малої Росії” (тобто України), залишивши тільки “київський”. Згодом ще додали “і галицький”, з подальшим наміром поширити свій вплив на Галичину [22].

У 1817 р. припинила своє існування перша в Східній Європі вища школа – Києво-Могилянська академія. Натомість у 1819 р. з’являється Київська духовна академія. Зрештою, всю духовну освіту Російської Православної Церкви – від академій і семінарій до недільних церковнопарафіяльних шкіл – було спрямовано на заміну “малоросійського наречія”. Поширення освіти вимагав також фактор економічний. У пореформений період швидко розвивається промисловість, що вимагає піднесення культурно-технічного рівня населення. Якщо в 1862 р. на Поділлі було 567 підприємств, то в 1901 р. їх налічувалося вже 5197, у т. ч. 85 % – у харчовій промисловості: 51 цукровий, 79 винокурних, 20 спиртових, 18 пивоварних заводів і 3537 млинів. 1870 р. закінчилося будівництво Києво-Балтської залізниці з розгалуженнями до Бердичева, Умані, Могилева-Подільського [20, с. 117].

Якщо кинути погляд на систему освітніх закладів у населених пунктах чотирьох благочинних округів Летичівського повіту, одного з 13-ти у Подільській єпархії, станом на 1901 р., то зауважимо значну перевагу освітніх закладів церковного відомства – 95 шкіл (церковнопарафіяльні школи і школи грамоти), над міністерськими народними училищами (24 навчальні заклади).

Таблиця 1.

Кількість церковнопарафіяльних шкіл і шкіл грамоти у Летичівському повіті Подільської єпархії

Роки	1869	1879	1889	1901
Кількість шкіл	21	28	56	90(5)*

Найпершою церковнопарафіальною школою в Летичівському повіті згадується школа с. Ярославки – 1860 р. У 1861 – запроваджено ще 7 шкіл (зокрема в Голоскові, Кудинці, Лисогірці, Щедровій) [15, с. 415–473].

У 1905–1906 навчальному році в Подільській єпархії все ще залишалося 1375 церковнопарафіяльних шкіл, у т. ч. у Летичівському повіті – 73. В однокласних школах викладалися: закон Божий, російська мова, церковнослов'янська грамота, арифметика, співи та письмо; у двокласній школі вивчалися ті ж предмети в розширеному курсі, а також церковна та вітчизняна історія, географія і лінійне креслення. Впроваджувалися й елементи музичної освіти. У Меджибізькій двокласній школі навчання гри на скрипці було обов'язковим для всіх 52 учнів. У Подільській єпархії функціонувало також 319 шкіл грамоти (25 – у Летичівському повіті) [21]. За статутом (1884) школи грамотності (нижчий ступінь) були розраховані на однорічне навчання, курс церковнопарафіяльних шкіл, що склали вищий ступінь, мав бути трирічним.

За відсутністю необхідних інструкцій, дороговказом для вчителя церковнопарафіальної школи були “Подольские епархиальные ведомости” (виходили з 1862 по 1905 рік). На сторінках часопису друкувалися звіти про діяльність шкіл, рішення Подільської єпархіальної училищної ради, інформація про педагогічний досвід, наголошувалося на значенні поширення грамотності серед селян. У зв'язку з новими правилами про церковнопарафіяльні школи, які затвердив Святіший Синод у 1884 р., Подільська єпархіальна училищна рада зобов'язувала духовенство єпархії “вменить в обязанность всем священникам, чтобы они прежде всего и паче всего глубоко сознавали высоту своего призвания по отношению к своим прихожанам и чтобы слова св. 7 вселенского собора: “паче всего подобает учить отроков, читая им Божественное писание”, ни у одного из них никогда не перестали быть важнейшим предметом размышлений, желаний и стремлений” [16, с. 917–918].

В одному із номерів часопису під рубрикою “Известия и заметки” читаємо: “...любопытное и поучительное вместе с тем описание экзамена в одной из

*Дата заснування п'яти шкіл не вказана; зокрема в Голоскові, Пархомівцях, Пирогівцях, Сутківцях школи існували ще до 1860 р. З облаштуванням військових поселень і розташуванням військових гарнізонів у містах (Вінниця, Гайсин, Жмеринка, Кам'янець, Могилів, Проскурів) і містечках (Меджибіж, Тульчин) [4] на теренах краю в 30–40-ві рр. XIX ст. виникають кантоністські школи для дітей поселян.

церковно-приходських шкіл... Априля 23 дня в самый Егорьев день, после литургии в храме богомольцам было объявлено, что сегодня в час пополудни будет экзамен мальчикам в школе, и предложено: не угодно ли кому придти послушать, чему научились мальчики в одну зиму, и на деле узнать, стоит ли школа хлопот... Еще с 12 часов шли в ограду и мужчины, и женщины, и старики, и малолетние всякого пола и возраста человек до 200 (даже с соседнего села). Экзамен начался в тесной церковной сторожке письмом учеников... когда ученики кончили письмо, и присутствовавшие – причт, церковный староста, сельский староста и почетные прихожане – начали рассматривать письмо и дивиться уменью мальчиков... мальчики читали хорошо по псалтыри... рассказывали события некоторых праздников, все отвечали молитвы, символ веры и 10 заповедей на память ясно... спрошенные при этом родители о том, что знают их дети, не могли сами отвечать, а только с сожалением говорили, что напрасно старики их этому не учили. "Вот теперь", – прибавляли, – "хоть от деток научимся немного помолиться..." [9, с. 842].

Церковнопарафіальна освіта розглядалася як впливовий виховний заклад у боротьбі з аморальними явищами в середовищі парафіян: "Нам кажется, что теперь в руках священника есть верное средство для успешной борьбы с укрупившимся пьянством. Это церковно-приходская школа... Ум нашего крестьянина еще замечательно спит: он совсем почти не интересуется тем, что хотя немного выходит за пределы его домашнего и церковно-религиозного быта. Но разбудите этот ум, дайте нашему крестьянину могущественное для развития его духовных сил средство – грамотность и книги, направляйте разумно детские на этом пути шаги нашего народа, и он, без сомнения, найдет тогда у самого себя и верные средства, и достаточные силы для борьбы с кабаком..." [7, с. 586–587].

Церковнопарафіальні школи, як найпоширеніший різновид шкільних закладів імперії, виникали, завдячуючи сільським священникам, значно рідше це питання вирішувалося спільно з місцевою громадою. Монастирі також не відмовлялися від участі у просвітницькій діяльності. На їхні кошти утримувалися двокласні церковнопарафіальні школи при Брацлавському, Немирівському та Шаргородському монастирях, а при Барському, Гранівському, Головчинецькому і Сатанівському монастирях – школи грамоти [5, с. 34–36].

Факти засвідчують, що селяни не завжди охоче висловлювалися за відкриття школи, часто нехтували її існуванням. Так, наприклад, у с. Смотрич Кам'янецького повіту "с месяца октября 1867 года учение совершенно прекратилось по той причине, что прихожане не посылают детей в школу, объяснясь, что грамотная школа не даст их детям хлеба... в Хропотовке... нет школы, причетник домогается хоть какого вознаграждения, а прихожане не соглашаются, оговариваясь своей бедностью..." [2].

"...пастырь, радея о просвещении своего прихода, предложил своим прихожанам открыть в нем церковноприходскую школу, при чем на содержание ее предложил уделить часть церковных доходов. Прихожане повидимому с готовностью отозвались на предложение своего пастыря. Но когда епархиальным начальством потребован был приговор общества об учреждении и содержании школы, то почти все его прихожане отказались от счастья иметь у себя школу:" завлечь – обмануть, видно, хотят нас; попу денег, видно, много захотелось... Мы будем работать, деньги давать, а поп получать: не надо нам школы" [13, с. 367–368].

Труднощі, з якими зіткнулася церковнопарафіяльна освіта, були також пов'язані із відсутністю приміщень для шкіл. Із 18 шкіл, про які звітував навесні 1868 р. благочинний 3-го округу Кам'янецького повіту, лише для однієї школи селянами було побудовано шкільний будинок, інші розташовувалися в будинках священника, дячка чи причетника, одна школа – в будинку волосного правління, ще одна – в церковному будинку, а три – не мали постійного приміщення [2].

Церковнопарафіяльні школи Поділля відчували нестачу не тільки приміщень та обладнання, методичних посібників і підручників, а й підготовлених учителів. Потреба в учителях була настільки великою, що в початкових школах міг учителювати навіть відставний унтер-офіцер або місцевий фельдшер. Найкращими вчителями для церковнопарафіяльних шкіл вважалися вихованці духовних семінарій. Однак вони неохоче йшли вчителювати за мізерну зарплату, намагаючись знайти інше, краще в матеріальному відношенні місце.

У 1868 р. у Подільській губернії лише в 538 церковнопарафіяльних школах з 1159 викладали вчителі (між ними були відставні і безстрокововідпусткні солдати, селяни, волосні писарі); в інших школах учителювали місцеві дячки, паламарі, дєколи священники. З усіх учителів тільки 813 отримували зарплату (від 4 до 240 карбованців за рік) [18, с. 93].

У списку із 10 осіб, що були затверджені єпископом подільським і брацлавським Іустином восени 1885 р. на місця вчителів церковнопарафіяльних шкіл, виявляємо лише дві особи, які мали фах вчителя: син священника Антоній Добржицький і Домнікія Туринська. Серед інших були: випускник Київської духовної семінарії Павло Загайкевич; випускник Тульчинського духовного училища, син священника Клавдій Тиньковський; випускниця трикласного училища при Немирівському жіночому монастирі, дочка священника Олена Кременецька; випускник однокласного народного училища, син селянина Володимир Столяр; звільнений з першого класу Подільської духовної семінарії син чиновника Олександр Думанський; звільнений з першого класу Одеської духовної семінарії син священника Мелетій Борковський; звільнений із третього класу Шаргородського духовного училища син священника Григорій Компанський, звільнений із Кам'янецького духовного училища син причетника Петро Липницький [10, с. 728–729].

У кожному номері “Подольских епархиальных ведомостей” подавався довгий список вакансій на місце вчителя у церковнопарафіяльних школах єпархії. Тут же друкувалися суми на утримання вчителя, інколи з довідкою про матеріальне забезпечення: “100 карбованців у рік при квартирі з опаленням; 8 карбованців за навчальний місяць з опаленням; 11 карбованців при квартирі; 60 карбованців у рік при квартирі; 20 карбованців у місяць при квартирі з опаленням, з обов'язком навчати хлопчиків церковному співу; 50 карбованців за навчальний час; 5 карбованців у місяць” [7, с. 610–611].

Середнє річне утримання вчителя церковнопарафіяльної школи в Подільській губернії у 1891 р. не перевищувало 58 крб. 51 коп. а мінімум складав 31 крб. 43 коп. (у Літинському повіті) [18, с. 60].

Попри важке матеріальне становище, жорстку колонізаторську політику влади, непорозуміння з сільською громадою, учитель церковнопарафіяльної школи робив вагомий внесок у справу пробудження національної свідомості. Особливо в селах, де

священство і дяконство було всуціль українським, і воно міцно трималося своїх українських традицій – церковних і національних, усупереч усій політиці московської синодальної Церкви в Україні. Поширеною була практика династичного успадкування священства, коли парафія чи благочинство переходили від батька до сина впродовж десятиліть і навіть століть. Кількарічне перебування сина священника у зрусифікованій семінарії не впливало на його мову – він повертався до свого села і розмовляв, як усі, тобто рідною українською мовою. Відома родина Міхновських зберегла священницьку династичну традицію від часів гетьмана Івана Мазепи до більшовицької революції 1917 р. Національно свідомі православні священники не тільки виголошували казання (церковні проповіді) українською мовою, а й служили Божественну Літургію, ранню й вечірню службу, звершували молебні та треби (хрестини, вінчання, поховання, освячення) церковнослов'янською мовою з українською вимовою [23].

Вагомим внеском подільського духовенства у просвітницьку справу стало збирання матеріалів до історії краю. В 1855 р. Подільське єпархіальне керівництво дало розпорядження сільським священникам здійснити історико-статистичний опис своїх церков та парафій і зібрані матеріали надіслати до консисторії [16, с. 23–24]. У липні 1865 р. відбулося перше засідання Комітету для історико-статистичного опису церков і парафій. На наступних засіданнях були розглянуті й затверджені програми опису церков і монастирів. На 1 вересня 1868 р. до Комітету надійшло 774 описи, 231 із них був рекомендований до друку. Публікацію матеріалів здійснював часопис “Подольськие епархиальные ведомости”, який протягом 1865–1875 рр. надрукував на своїх сторінках 61 історико-статистичний нарис [16, с. 26–27]. 1898 р. парафіяльним священникам були надіслані бланкові книги для церковних літописів з програмою і знову запрошені необхідні дані. Є. Й. Сіциньський взяв на себе редагування і доповнення матеріалів [16, с. 46].

Виконуючи свої щоденні обов'язки, людина у рясі стояла на варті збереження духовного коріння українського народу і певною мірою сприяла пробудженню і становленню його національної самосвідомості. У 1914/15 р. в Україні налічували 19 361 початкову школу. З них усе ще 42,14 % залишались у підпорядкуванні церковного відомства. 57,4 % шкіл були підпорядковані Міністерству народної освіти. Решта підлягали різним громадським організаціям і приватним особам [6, с. 134]. Отже, протягом другої половини XIX – початку XX ст. на Поділлі, як і по всій Правобережній Україні, відбувалося поширення народної освіти, переважно церковнопарафіяльної. Православне духовенство краю в непростих соціально-економічних і політичних умовах робило посильний внесок в справу утвердження національних орієнтирів у середовищі своїх парафіян.

1. Бовуа Д. Російська влада та польська шляхта в Україні (1793–1830) / Даниель Бовуа. – Київ: 2007.
2. Ведомость школ и учителей в них по уездам Подольской епархии // Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХО). – Ф. 315. – Спр. 5095. – Арк. 21–24.
3. Власовський І. Нарис історії української православної церкви: у 4 т., 5 кн. / І. Власовський. – Київ, 1998 – Т. 3.
4. Єсюнін С. М. Храми військового відомства міських гарнізонів Подільської губернії наприкінці XIX – початку XX ст. / С. М. Єсюнін. – Вінниця, 2008.
5. Лисий А. К. Нариси історії Подільської (Вінницько-Брацлавської) єпархії. 1795–1995. / А. К. Лисий. – Вінниця, 1995.

6. Медвідь Л. А. Історія національної освіти і педагогічної думки в Україні / Л. А. Медвідь. – Київ, 2003.
7. Один из наших народных недугов и его смертельный враг // Прибавление к Подольским епархиальным ведомостям (дали – ПЕВ). – 1885. – № 27.
8. Опря Б. О. Роль православного духовенства у розвитку початкової освіти на Поділлі наприкінці XIX – на початку XX ст. / Б. О. Опря. – Кам'янець-Подільський, 2008.
9. ПЕВ. – 1885. – № 42.
10. ПЕВ. – 1885. – № 44.
11. ПЕВ. – 1885. – № 46.
12. Перерва В. С. Історія шкільництва в містах і селах Київщини XIX – початку XX ст. / В. С. Перерва. – Біла Церква: Вид. О. Пшонківський, 2008.
13. Печальные и отрадные явления в церковно-приходской жизни // ПЕВ. – 1885. – № 17.
14. Поліщук М. С. Стан початкової освіти на Правобережній Україні в 60–90-х роках XIX ст. / М. С. Поліщук // Український історичний журнал. – 1971. – № 3. – С. 71–74.
15. Приходы и церкви Подольской епархии / [Под ред. свящ. Евфимия Сецинского]. – Біла Церква: Вид. О. Пшонківський, 2009.
16. Прокопчук В. С. Краєзнавство на Поділлі: історія і сучасність / В. С. Прокопчук. – Київ: Рідний край, 1995.
17. Ровінський В., протоієрей. Православ'є на Подолії (історичні нариси) / Протоієрей В. Ровінський, протоієрей О. Миханчук. – Кам'янець-Подільський, 1995.
18. Сесак І. В., Мітін Г. Д. Освіта на Поділлі. – Кам'янець-Подільський, 1996. – Ч. I: Початкова освіта в II пол. XIX ст. – на поч. XX ст. / І. В. Сесак, Г. Д. Мітін.
19. Сірополок С. Історія освіти в Україні / Степан Сірополок. – Київ, 2001.
20. Слободянюк П. Я. Українська церква: історія руїни і відродження / П. Я. Слободянюк. – Хмельницький, 2003.
21. Слободянюк П. Я. Духовно-культурне життя України кінця XIX – початку XX століття (регіональний аспект) / П. Я. Слободянюк. – Київ, Хмельницький, 2006. – (Історія України. Маловідомі імена, події, факти): Зб. статей. – Вип. 32.
22. Степовик Д. В. У кайданах XIX століття. / Д. В. Степовик // Українська газета. – 1998. – 22 жовтня. – № 18.
23. Степовик Д. В. У кайданах XIX століття. / Д. В. Степовик // Українська газета. – 1998. – 12 листопада. – № 19.
24. Трембіцький А. М. Євфимій Сіцінський (1859–1937): наукова та громадська діяльність / А. М. Трембіцький. – Хмельницький: ПП Мельник А.А., 2009.
25. Трембіцький А. М. Є. Й. Сіцінський – як дослідник Подільської церкви / А. М. Трембіцький. – Кам'янець-Подільський, 2006. – (Освіта, наука і культура на Поділлі): Зб. наук. ст. – Т. 6.

SUMMARY

Alexcander Marushchak

The article is about the spreading of the parish education in Podillya (the II-d XIX – beginning XX-th century), tasks that were given to church by the Russian government in the sphere of education, condition in which the Orthodox priesthood fought against the russification and woke up the national consciousness.

Key words: Parish school, reading and writing school, Orthodox priesthood, Podillya, russification, national consciousness.